

İSTANBUL KEFALET VE TEFTİŞ DEFTERLERİ

BETÜL BAŞARAN*

Kefalet XVI. yüzyıldan itibaren vergilendirme, suçların önlenmesi, esnaf loncalarının devletle olan ilişkilerinin düzenlenmesi, gerek ticari mekânlarda gerek yerleşim mahallerinde toplumsal denetim dâhil birçok alanda kolektif sorumluluk ilkesini güçlendirmek bakımından Osmanlı içtimai, iktisadi ve idari siyasetlerinin temel taşı hâline geldi.¹ Ayrıca XVIII ve XIX. yüzyıllar boyunca Osmanlı idarecileri bu kurumu güvenlik, gözetim ve toplumsal ahlaki düzenlemelerin temeli olarak kullandılar. Modern öncesi denilenden modern devlete tedrici geçiş esnasında kefalet uygulaması sınırlı başarısına rağmen kullanımda kaldı ve iki yönetim tarzının yekdiğerinin yerini almasından çok bir arada şekillenme sürecinin bir işareti olarak varlığına devam etti.² XVII ve XVIII. yüzyılda İstanbul'a göç, merkezî idare için müzmin bir mesele hâline geldiğinden kefalet daha önce olmadığı kadar önem kazandı. Bu dönemde devlet ricali şehirdeki suç, huzursuzluk ve kıtlık sebeplerini şehir nüfusunda algıladıkları olası bir artışa bağlıyorlardı. Bu artışa da göçmenlerin, bilhassa işsiz bekâr erkeklerin sebep olduğu iddia ediliyordu. Kabul etmek gerekir ki, XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul'da çarpıcı bir nüfus artışı olduğu iddiasını doğrulayacak güvenilir kaynaklar mevcut değildir.³ Bununla beraber suç ve asayiş vakalarının şehirde "teşhis edilemeyen" (*mechûlu'l-ahvâl*) erkeklerin varlığına bağlanmasının birtakım yeni idari önlemlerin alınmasıyla sonuçlandığı açıktır. Bu önlemler, İstanbul'un dinamik nüfusunun etkin denetimini ve gözetimini mümkün kılacak nitelikte verilerin toplanmasını ve düzenli olarak güncelleştirilmesini hedefliyordu.

İstanbul'da 1730 ve 1740 ayaklanmalarını takiben göçmenler, suç ve asayiş vakalarıyla daha da fazla bir

arada anılır hâle geldi ve yetkili makamlar onları ayırt etmeksizin toplum içerisinde yıkıcı unsurlar olarak gördü. Bu ve müteakip dönemde münferit birçok teftiş yapıldı, ancak bunların çoğu sadece hamamlar ve bekâr odaları gibi yönetici zümrenin gözünde asayişsizlikle ilişkilendirilen toplulukları ve yerleri hedefledi. 1790'larda bu düzenlemelerin yetersizliği ve toplumsal denetim ihtiyacı yeniden ve artarak gündeme geldi. Sultan III. Selim'in İstanbul'a göç ile ilgili düzenlemelerinin ivme kazanması Aralık 1791'de Ayasofya Camii'ndeki bir olayla aynı zamana denk gelir. Cuma namazı esnasında güya akli başında olmayan birisi bağırıp çağırarak şikâyetlerini söyler ve padişaha doğru demir bir misket güllesi fırlatır. O dönemde kaleme alınmış bir ruzname bu hadiseyi takiben bir temizlik (*tathîr*) harekâtı yürütüldüğünden söz eder. Anlatılanlara göre harekâtın sonunda bekârlar ve göçmenler tutuklanıp şehir dışı edilmişlerdir.⁴ Dönemin tarihçisi Edib Efendi de eserinde "ber-mûceb-i Nizam-ı Cedid" yani Nizam-ı Cedid siyaseti çerçevesinde uygulamaya konulan yeni düzenlemeleri ele alır. Bu dönemde her altı ayda bir güncellenen çok sayıda teftiş ve kefalet defterinin de bu düzenlemelerin sonucu olarak hazırlandığını anlıyoruz.⁵

III. Selim, Nizam-ı Cedid siyasetinin bir parçası olarak Eyüp, Üsküdar ve Galata da dâhil İstanbul'un önde gelen ticari alanlarının detaylı olarak denetlenmesini buyurmuştur. Enver Ziya Karal, Sultan Selim'in hatt-ı hümayunlarına dair çalışmasında bu dönemde düzenli teftişler yapılabilmesi için özel bir ekibin kurulduğunu zikreder; burada sözü edilen muhtemelen 1790'ların başlarındaki teftişlerdir.⁶ *Nizam-ı Teftiş-i İstanbul'a* göre temel gaye serseri, başiboş ve bekâr, dilenci, cerrar derviş ve aylak medrese talebesi oldukları teftiş memurlarınca belirlenen ve İstanbul'da meşru işi bulunmayan sair kimseler

* St. Marys Collage of Maryland

1 Abdullah Saydam, "Osmanlılarda Kefalet Usulü", *Tarih ve Toplum*, 1997, sy. 164, s. 4-12.

2 Nalan Turna, "Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance and Taxation in Early Nineteenth-Century Istanbul", *New Perspectives on Turkey*, 2008, sy. 39, s. 167-189.

3 Betül Başaran, "The 1829 Census and the Population of Istanbul during the late 18th and Early 19th Centuries", *Studies on Istanbul and Beyond: The Freely Papers*, ed. Robert G. Ousterhout, Philadelphia 2007, c. 1.

4 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "III. Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Vekayi", *TTK Belleten*, 1973, c. 37, sy. 148, s. 615-616.

5 Mehmet Emin Edib Efendi, *Târih*, İÜ Ktp., TY, nr. 3220, vr. 158-159.

6 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedid 1789-1807*, 2. bs., Ankara 1988, s. 95-96.

1- İstanbul (Clare Mayer, Londra 1794) (TSMK, nr. YB 3497)

gibi karışıklık çıkarması muhtemel muzır şahısların teşhis edilmesiydi. Bu gayeye ulaşmak için teftiş memurlarına öncelikle bu tür şüpheli kimselerin aralarına karışması muhtemel olan hamallar, bahçıvanlar, seyyar satıcılar, kayıkçılar ve Arnavut hamam tellakları gibi belli grupları ve yine bu kişilerin ekseriya dolandıkları veya saklandıkları bekâr odaları, camiler, medreseler, derviş kulübeleri ve aş evleri gibi yerleri hedef almaları tembihleniyordu.⁷ Müfettişlerden katı kefalet koşullarını tatbik etmeleri isteniyordu. Ve şehirde yalnızca iş bulup güvenilir kefiller getirebilenlerin ikamet etmelerine izin verilmesi öngörülmüyordu. Bir başka deyişle, bu önlemlerin amacı şehirde kalanların bağlantılı oldukları bir grubun parçası olarak teşhis edilebilir olduklarından emin olmaktı. *Kefalet* uygulaması, idare açısından teşhis edilemeyen (*mechul*) kimseleri kanunen teşhis edilebilir (*ma'lum*) bir kategoriye dâhil olacak şekilde devletin görüş alanı içerisine alan bağ temin ediyordu; fakat aynı zamanda bu tür münasebetler tesis edemeyenleri dışlıyor ve marjinalleştiriyordu.

III. Selim döneminin *esnaf kefalet ve teftiş defterleri* bize şehir nüfusu ve mevcut iş kollarının mahiyeti hakkında paha biçilmez bilgiler sunar. Tersane ve Tophane gibi sınırlı sayıdaki büyük devlet işletmelerinde çalışanlar,

1796 yılından önceki defterlerde o dönem kapatılmış olan meyhaneler, kısmen kaydedilmiş olan hamamlar ve hanlardaki muhtelif imalathaneler ve Kapalıçarşı gibi çok sayıda dükkân barındıran çarşılar bir tarafa bırakılacak olursa, 1790'lı yıllarda hazırlanan bu defterlerdeki kayıtlar Eyüp, Üsküdar ve Galata semtleri dâhil İstanbul'daki tüm çalışan nüfusu kapsamaktadır. Defterlerde yaklaşık 45.000 çalışanın kaydı bulunmaktadır. Dükkân ve bağ-bahçelerle beraber kayıkçılar, hamallar ve sakalar gibi seyyar esnaf bu defterlerde kaydedilmişlerdir. Ayrıca tüm han ve bekâr odalarında kalanların da kaydı tutulmuştur. Sayımlarda tüm esnafın isimleri yanlarında çalışanlarla beraber yazılmış, varsa unvanları belirtilmiş, nerede kaldıkları not edilmiş ve eğer yakın zamanda İstanbul'a göç etmişlerse nereden geldikleri kaydedilmiştir. Bu verilerden yola çıkarak belli meslek gruplarında iş gücünün çoğunluğunu oluşturan göçmenler, işverenler ve bazı iş kollarında çalışanların yeniçerilerle kurduğu çıkar ilişkileri gibi birçok konu hakkında gözlemlerde bulunmak mümkündür.⁸

Kefalet, Osmanlı esnaf ve zanaatkârları ile göçmen iş gücü söz konusu olduğunda şehre yeni gelen

⁷ BOA, MD, nr. 198, 5; Ahmed Vâsif, *Tarih-i Vâsif Ahmed Efendi*, İÜ Ktp., TY, nr. 5980, c. 3, vr. 135a-b.

⁸ Hâlen bu kayıtların toplu olarak tetkik ve tahlili üzerine çalışılmaktadır. Bkz. Cengiz Kırılı - Betül Başaran, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, ed. Fatmagül Demirel, İstanbul 2012, s. 7-20.

2- III. Selim (TSM, nr. 17-32)

3- III. Selim'in kılıcı (TSM)

birisinin ayakta kalabilmesi bakımından en önemli mekanizmayı oluşturuyordu. Arşiv belgeleri yapılan teftişler neticesinde çok sayıda göçmenin çoğu zaman güvenilir bir kefil gösterememeleri sebebiyle şehirden sürüldüğünü göstermektedir. Genellikle yeniçerilik ve kahvehaneler gibi birçok unsuru birleştiren çok katmanlı ve oldukça değişken sosyal ağlara dâhil olabilenlerin ve keza hemşehri dayanışmaları içinde kendilerine yer bulabilenlerin şehirde barınak ve iş temin etme bakımından şansları çok daha yüksekti. Diğer bir söyleyişle, “[M]uvaffak olmuş bir göçmen kendisine kefil olunan bir göçmendi.”⁹ Ne var ki tatbikatta idarecilerin kefaletle bel bağlamalarına rağmen III. Selim’in bu işe memur edilmiş ricalinin bildirdiğine göre durum vahimdi: “Ol makule serseriler hin-i tahrirde ekseri birer bahane ve kefil bularak kalıp, sonra küfelaya mesuliyet dahi terettüb etmemek cihetiyle, rast geldiğine kefalet etmek halka tabi’at olmuş olduğu ve gidenler dahi iznikmid ve sair

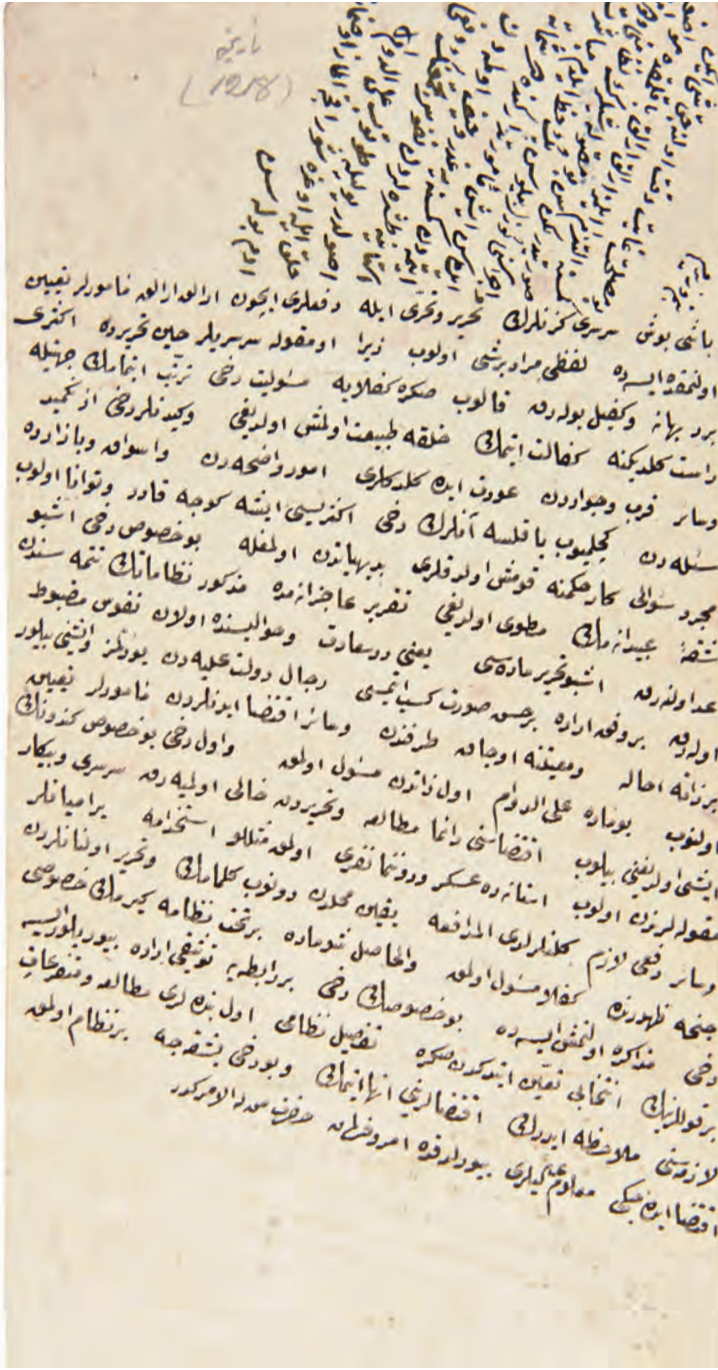
9 Madeline Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, New York 2010, s. 3.

kurb ve civardan avdet edegeldikleri umur-ı vazihadan... olub...”¹⁰

Buna karşı padişahın tavsiyesi şöyledir: “Benim vezirim, bu maslahat gayet dikkat olunacak şey iken kimesne iltizam eylemez. Aralık aralık bakılmakda muvaza’a suretidir... Pek hatt eyledim, mübaşeret edesin! İş memur tedarikindedir... Ale’-devam halk ile uğraşır, akçe almaz usanmaz adam bulasın!”¹¹

10 [Günümüz Türkçesiyle: “[T]eftişler esnasında bu serseriler birer bahane ve kefil bularak şehirde kalırlar; fakat kefiller teftişten sonra sorumlu tutulmadıkları için halk arasında yekdiğerini rastgele ve gelişigüzel kefil göstermek olağan hâle gelmiştir ve hatta sürülenler bile bir müddet sonra iznik ve diğer civardan İstanbul’a geri gelmektedir.”]

11 BOA, HH, nr. 254/14435 (H. 1218). Bu belgede nizamnamenin icaplarının daha iyi yerine getirilmesi için kalıcı müfettiş kadroları ihdas edilmesi ihtiyacı vurgulanmıştır. [Günümüz Türkçesiyle: “[D]üzensiz, kuralsız, belli aralıklarla yapılan teftişler işe yaramıyor. Birçok ferman irat ettim, muktezasını kimse üzerine almıyor (bunları tatbik etmek sizin işiniz)... Önemli olan işi yapacak kadronun teşkili... [H]alkla düzenli olarak çalışacak, rüşvet almayacak ve işin peşini bırakmayacak adam bulmalı(sınız).”]

4- III. Selim'in, İstanbul nüfusunun yazılı olarak araştırılması, başıboş ve serserilerin şehirden uzaklaştırılması ve bu işler için özel görevliler tayin edilmesi hakkındaki 1804 tarihli hatt-ı hümayunu (BOA, HH, 254/14435)

Bu hatt-ı hümayunun tarihi, Behiç Efendi'nin muhtemelen Divan-ı hümayun hizmetindeyken kaleme aldığı *Sevânihu'l-levâiyih* ile aynı döneme denk gelir. Sözü geçen eserinde Behiç Efendi İstanbul'un asayiş meselesine dair gözlemlerde bulunmuş ve tavsiyelerinin birçoğu Tanzimat Dönemi'ni takiben uygulamaya konulmuştur.¹² Ayrıca, 1826 sonrası dönemde bu tafsilatlı teftiş kayıtlarını *bostancıbaşı defterleri*, *temettüat defterleri*, *havadis*

¹² Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islâhât Düşünceleri", *İtmi Araştırmalar Dergisi*, 1999, sy. 8, s. 42-56.

jurnalleri ve *tahaffuz jurnalleri* gibi farklı amaçlara hizmet etmiş olan çeşitli sayımlar takip etti. 1830'lu yıllarda gerçekleştirilen nüfus sayımlarıyla birlikte ele alındığında bu idari tedbirler Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki çağdaşlarıyla birlikte giderek bir istatistik devletine dönüştüğüne işaret eder.

III. Selim'in "modernliğini" Avrupa elçilikleri ve yeni ordu kurma girişiminin yanında Tanzimat'la beraber bir istatistik devleti hâline gelen Osmanlı modernitesinin bir öncülü olarak görmek ve esnaf kefalet defterlerini bu yönetim zihniyeti çerçevesinde değerlendirmek gerekir.

Kefalet, özellikle kriz dönemlerinde uygulamada çok başarılı olmasa da, XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı toplumsal denetim ve gözetim siyasetinin temelini teşkil etmeye devam etti. Nalan Turna'nın 1821 Yunan Ayaklanması ve 1826 Yeniçeri Ocağı'nın lağvı sürecine dair yaptığı tahlil, kefalet ilkesinin tatbikatında şahsi ilişkilerden gayrişahsi olanlara doğru tedricî bir değişim ve dönüşümün yaşandığını gözler önüne sermektedir.¹³ 1826'dan sonra kefillenme sürecinde o zamana kadar son derece önemli rol oynamış olan yeniçeri ilişkiler ağı yerini giderek *İhtisab Nezareti* gibi yeni kurumlar ve *mürur tezkeresi* gibi uygulamalara bıraktı.¹⁴ Bununla beraber gerek devlet ricali ve gerek esnaf ve zanaatkârlar arasında birçok kişi göçmenlerin istihdamını mazur göstermek ve nizamname hükümlerini göz ardı edebilmek için şahsi münasebetlerini kullanmaya devam etti.

¹³ Turna, "Pandemonium and Order".

¹⁴ Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri", *TTK Belgeler*, 1993, c. 15, sy. 19, s. 169-181.